

РОЗДІЛ IV

Джерелознавство. Історіографія

УДК 930.1:94(477)

В. А. Білик – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Волинського національного університету імені Лесі Українки

Роль релігійного фактору в історії старосхідних цивілізацій: до історіографії питання

Роботу виконано на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проаналізовано роботи сучасних вітчизняних дослідників історії Стародавнього Сходу. Пріоритетним напрямом сходознавчих досліджень в українській історичній науці є питання релігійних уявлень і світосприйняття старосхідного населення та впливу релігійного чинника на політичне, соціально-економічне й культурне життя народів Стародавнього Сходу. Причому більшість вітчизняних істориків зосереджує увагу на особливостях релігійного життя стародавніх єгиптян та народів Месопотамії. З'ясовано, що у зв'язку з важкодоступністю першоджерел вітчизняні дослідники у своїх висновках спираються переважно на наукові розвідки зарубіжних колег.

Ключові слова: історія Стародавнього Сходу, українська історіографія, цивілізація, релігія, міфологія, жерці, зороастризм.

Билык В. А. Роль религиозного фактора в истории древневосточных цивилизаций: к историографии вопроса. В статье анализируются работы современных отечественных исследователей по истории Древнего Востока. Приоритетным направлением востоковедческих исследований в украинской исторической науке является вопрос религиозных представлений и мировосприятия древневосточного населения и влияния религиозного фактора на политическую, социально-экономическую и культурную жизнь народов Древнего Востока. Причем большинство отечественных историков сосредотачивает внимание на особенностях религиозной жизни древних египтян и народов Месопотамии. Выяснено, что в связи с труднодоступностью первоисточников отечественные исследователи в своих выводах базируются преимущественно на научные работы зарубежных коллег.

Ключевые слова: история Древнего Востока, украинская историография, цивилизация, религия, мифология, жрецы, зороастризм.

Bilyk V. A. The role of the Religious Factor in the History of Civilizations of the Ancient East: Historiographical Aspect. The article analyzes the works of modern Ukrainian researchers on the history of the Ancient East. Priority oriental studies in Ukrainian historical scholarship is the question of religious beliefs and attitudes of the Ancient East population and the influence of the religious factor in the political, socio-economic and cultural life of the peoples of the Ancient East. Moreover, most historians focus on the specifics of the religious life of the ancient Egyptians and the peoples of Mesopotamia. It is shown that due to the inaccessibility of primary sources, Ukrainian researchers in their conclusions rely mainly on the achievements of international colleagues.

Key words: History of the Ancient East, Ukrainian historiography, civilization, religion, mythology, priests, Zoroastrianism.

Постановка наукової проблеми та її значення. Характерна ознака сучасної вітчизняної історичної науки – посилений інтерес науковців до національної історії. Отож дослідження зарубіжної історії є менш пріоритетним, зокрема це стосується старосхідної історії, вивчення якої ускладнюється передусім віддаленими часовими рамками й відсутністю доступу до першоджерел. Однак

останнім часом зростає увага вітчизняних дослідників до питань становлення та розвитку старосхідних цивілізацій, що є позитивним чинником, оскільки Україна віддавна мала тісні політичні, економічні та культурні зв'язки зі Сходом, а успішність подальшої співпраці певною мірою залежить і від розуміння специфіки історичного розвитку цього регіону.

Варто зауважити, що найбільший інтерес вітчизняних істориків викликають проблеми релігійних уявлень та світосприйняття населення Стародавнього Сходу, оскільки саме релігія та міфологія були тими чинниками, які визначали особливості суспільного, економічного та політичного розвитку, соціальної структури старосхідних держав.

Мета статті – проаналізувати роботи сучасних вітчизняних істориків, присвячені дослідженню особливостей релігійного життя населення держав Стародавнього Сходу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Серед сучасних істориків можемо виділити кілька дослідників, які вивчають старосхідні релігії.

Чи не найбільше досліджень сучасних вітчизняних істориків присвячено релігійному життю населення Стародавнього Єгипту – найдавнішої старосхідної цивілізації. Так, 2000 р. О. Романова захистила кандидатську дисертацію «Жрецтво в соціальній структурі Єгипту доби Давнього Царства» [5]. Як відомо, жрецтво було надзвичайно впливовим прошарком староегипетського суспільства, його дуже шанувало населення. Ним опікувалися фараони, що часто призводило до узурпації жрецтвом влади (згадаймо Фіванську теократію), тому цілком зрозумілим є інтерес автора до цієї теми. Під час дослідження О. Романова визначила місце єгипетського жрецтва в суспільній та адміністративній структурі Єгипту доби Давнього царства. Водночас дослідниця проаналізувала особливості виникнення, організації та функціонування в суспільній структурі різних видів єгипетських жерців. На основі аналізу чиновницьких титулатур та інших видів джерел схарактеризовано категорії жерців семів, херігебів, гему-нечер, уабів та гему-ка. Автор довела, що більшість жерців у Давньому царстві служили культу фараона, який посідає чільне місце в релігійній системі, й показала, що єгипетське жрецтво доби Давнього царства ще не сформувалось як єдиний суспільний прошарок, кожна із цих категорій мала свою історію походження і займала певну нішу в адміністративній структурі та соціумі.

Визначення походження, причин, передумов, особливостей процесу формування єгипетського жрецтва, його внутрішньої структури як суспільної групи сприяє не лише дослідженню суспільних процесів, соціальної структури Єгипту, а й розкриває особливості релігійних вірувань та уявлень стародавніх єгиптян.

Захисту дисертаційної роботи О. Романової передувала її багаторічна дослідницька праця, представлена низкою наукових публікацій. Одне з її досліджень присвячене проблемі особистого благочестя стародавніх єгиптян епохи Першого перехідного періоду [6]. Дослідниця наголошує, що цей період в історії Стародавнього Єгипту мав великий вплив на подальший розвиток єгипетської цивілізації загалом і релігійних уявлень стародавніх єгиптян зокрема. О. Романова аналізує такі основні положення: зміна акцентів у способах самоуявлення особистості стародавніми єгиптянами, що проявлялося в зображенні на пам'ятках приватних осіб і свідчило про відносини особистості та божества; поява культів місцевих святих, які виникли із заупокійних культів померлих, що ще за життя були пошановані за певні заслуги; поява ідеї про обраність богами окремих осіб, про що свідчить, зокрема, поява в окремих автобіографічних текстах означеного періоду топосів з ідеєю обраності індивіда богом, який обирає конкретну людину для розв'язання певних важливих завдань і, звісно, дає їй успіх і процвітання.

Дослідниця доходить висновку, що історичні обставини Першого перехідного періоду сприяли більш активному залученню особистості у сферу організації храмового культу, яку в попередню епоху контролювала держава, і у сферу заупокійних культів попередників, що давало можливість кожному проявити своє благочестя.

О. Романова в одній зі своїх публікацій аналізує питання сакрального характеру влади фараона в Стародавньому Єгипті [7]. Ставлячи собі за мету показати, що собою становив культ правителя як вид релігійного культу, якою була його організація, чи відрізнялася від організації культу інших богів, авторка виділяє три види культу царя в епоху Давнього царства: культ живого й культ мертвого правителя, а також культ царських статуй у храмах богів. Культ живого правителя проявлявся насамперед у церемонії двірського ритуалу. Культ померлого фараона складав частину солярного

культу. А культ царських статуй поряд із мумією правителя та пірамідою, де він був похований, був складовою частиною його заупокійного культу.

Згідно з висновком дослідниці, культ правителя в епоху Давнього царства не поступався за кількістю храмів, їх багатством, кількістю обслуги іншим державним релігійним культурам. Це свідчить про те, що і живого правителя, і мертвого царя вважали богами, а служіння їм – таким самим важливим, як і служіння іншим богам. Обидва культу стародавні єгиптяни доби Давнього царства сприймали як невід'ємну частину тодішньої релігійної системи.

Одне з найновіших досліджень О. Романової присвячене проблемі розвитку посмертного культу особи в епоху Давнього царства та Першого перехідного періоду [8]. Авторка зауважує, що прижиттєва слава та громадська думка були основою для позитивної суспільної пам'яті про особу і для розвитку її заупокійного культу. На формування заупокійного доброго імені в некрополі, крім діяльності на благо суспільства окремої особи, ефективного виконання нею своїх посадових обов'язків, впливала й створена людиною автобіографія, оскільки вона закріплювала той позитивний образ, який людина отримувала в рідному їй співтоваристві та допомагала представникам наступних поколінь ідентифікувати її гробницю як поховання справжнього праведника. Отже, підсумовуючи, дослідниця зауважує, що основою продовження та розвитку культу окремої особи в староегипетському суспільстві слугувало уявлення про неї як про праведника, що сформувалося в суспільстві ще за її життя.

Про визначальну роль магії в розвитку особистості та її вплив на становлення морально-етичних норм у староегипетському суспільстві періоду Середнього царства йдеться в науковій публікації Ольги П'яничук [4]. Дослідниця зауважує, що в період Середнього царства магія була тісно пов'язана з поширенням культу бога Осіріса. Саме вона сприяла популяризації цього культу серед широких мас населення. На думку автора, це сприяло поширенню індивідуалізму, одного із значних явищ у єгипетській ідеології та суспільно-соціальної думці в епоху Середнього царства, коли зміни в заупокійному культі відобразилися в системі магічних уявлень і в ступені поширення магії на всі прошарки суспільства, що викликало зміну ідеології стародавніх єгиптян.

Аналізуючи вплив магії на зміну свідомості єгиптян, піднесення ролі особистості й бажань людини і в земному житті, і в загробному світі, О. П'яничук доходить висновку, що для більшості єгиптян періоду Середнього царства на перше місце виступає проблема задоволення власних потреб і бажань у потойбічному світі. Навіть маючи доступ до знань, високодуховних концепцій, більшість населення Стародавнього Єгипту в досягненні цієї мети віддавала перевагу магії, навіть якщо до кінця не розуміла всіх особливостей магічних таїнств та обрядів.

Дослідженню давньоєгипетських міфів та їх сюжетів, які стосуються проблеми світобудови, присвячена дисертаційна робота Миколи Тарасенка [9], де головну увагу приділено аналізу тексту та ілюстрацій 17-ї глави Книги Мертвих (Нове царство), використано додаткові письмові й образотворчі джерела, а також порівняльно-релігієзнавчий матеріал. За результатами дослідження реконструйовано й інтерпретовано важливі сюжети глави, пов'язані з космогонією та міфологічною історією становлення Всесвіту, зокрема сюжети про створення та гріхопадіння як завершальну фазу космогонії, виявлено космографічність відображення темпоральних категорій. Схарактеризовано час, місце й умови створення цієї глави. Отримані результати дали можливість М. Тарасенку визначити призначення цієї глави як путівника по потойбічному світу (Дуату).

Аналізуючи призначення 17-ї глави Книги Мертвих, автор виділяє дві тенденції в розвитку єгипетської заупокійної релігії: 1) віру в те, що за допомогою відтворення (тобто вимовляння в ритуальній формі) текстів міфологічних сюжетів людина поверталася до того первинного часу, коли ці події відбувалися. Це представлялося як шлях посмертного та прижиттєвого злиття людини з вищим сакральним світом; 2) складання уявлень про смерть як перехід або подорож. У цьому відбивається соціалізація («антропоморфізація») потойбічного світу як наслідок перенесення в нього реалій світу земного, що неминуче наступала в міру історичного розвитку релігії і суспільних відносин у Стародавньому Єгипті.

Об'єднання цих двох тенденцій у релігійних уявленнях стародавніх єгиптян про потойбічний світ представляє сприйняття смерті ними як вище посвячення силою слова та знання в іншу сферу світобудови – сакральний просторово-часовий світ богів як початок нового, духовного існування.

Особливостям іконографії божества Маджед, яке умовно називається «демоном» і згадується в 17-й главі Книги Мертвих, присвячене одне з досліджень М. Тарасенка [10]. Авторіві вдалося за-

фіксувати зображення цієї істоти в дев'яти папірусах Книги Мертвих ХХІ династії, причому в шести випадках вони фігурують безпосередньо в ілюстраціях 17-ї глави.

Іконографія Маджеда, який за віруваннями стародавніх єгиптян перебував у світі бога Осіріса, – це конічний тулуб без голови або ж конічне покривало, яке приховує його зовнішній вигляд. На тулубі божества зображено два ока, розвернуті фронтально – анфас. Майже скрізь корпус Маджеда пов'язаний характерним поясом, який розміщений або вище, або нижче очей. Незвичайну іконографію цього староегипетського божества М. Тарасенко пояснює тим, що головне значення для творців візуального образу Маджеда мала передусім його «невидимість», про що наголошується в тексті 17-ї глави Книги Мертвих. Маджед – бог-невидимка, який володів тілесною, але недоступною для зору сутністю, що й підкреслювало характерне покривало. На думку автора, це зображення є цікавим прикладом спроб єгипетських художників зобразити невидиме, що було дуже важливо для староегипетської релігії.

Авторству М. Тарасенка також належить дослідження, присвячене традиціям ілюстрування 42-ї глави Книги Мертвих у Новому Царстві [11]. Здійснюючи типологію віньеток, автор припускає, що вони є прикладом своєрідного стилістичного експерименту часів формування іконографії віньеток при ХVIII династії єгипетських фараонів.

М. Тарасенку вдалося простежити зміни, які відбулися в традиції ілюстрування Книги Мертвих упродовж кількох століть. Він зазначає, що на початкових етапах на папірус спочатку наносили зображення, а потім текст, а в пізній період збірник був уніфікований, набув чіткої структури глав та їх ілюстрацій, що дало змогу змінити цей підхід на протилежний – спочатку вносився текст, а потім у спеціально відведеному й підготовленому місці вимальовувалися віньетки.

Дослідник також багато уваги приділяє сюжетам цих ілюстрацій – від зображення єгипетських богів, зокрема Осіріса, до відтворення картин земного життя стародавніх єгиптян, яке, судячи з малюнків, цілковито пов'язувалося з небесними божествами.

Питання духовної культури населення Стародавнього Еламу досліджує у своїй дисертаційній роботі «Етнічна історія стародавнього Еламу (V – середина I тис. до н. е.)» Валерій Храновський [13]. У розвідці всебічно проаналізовано етнічну історію Стародавнього Еламу та процес етноконсолідації еламітів – давнього народу, що мешкав у доарійську епоху на південному заході Ірану й разом із шумерами та семітами-аккадцями сформував найдавнішу у світі цивілізацію – месопотамську. На основі порівняльного аналізу даних різних наукових галузей (археології, лінгвістики) та дослідження письмових джерел автор визначив сутність процесу етногенезу еламітів у відносно єдину етнічну спільноту. В. Храновський зауважив, що еламіти, завдяки сприятливим природно-географічним умовам та соціальному прогресу, створили багату культуру, але у зв'язку зі своїм сусідством із Дворіччям, держави якого прагнули до експансії на інші території внаслідок обмеженості природних ресурсів для розвитку їхньої цивілізації, нерідко ставали не лише об'єктом політичної експансії, а й значною мірою асимілювалися з культурного погляду з давніми етносами Месопотамії.

Такі висновки автор зробив після аналізу, зокрема, і релігійного життя еламітів, особливості якого він дослідив у третьому розділі дисертації. Історик укотре наголосив на визначальному впливі держав Дворіччя на релігійне життя еламітів. Зокрема, він зауважив, що, починаючи з ХХIV ст. до н. е., у стародавньому Еламі, як і в Месопотамії, місцеве населення починає наділяти надприродними силами деяких тварин і сприймати їх як божества. Свідчення цього – поширення циліндричних печаток із зображенням традиційних ритуальних сцен та міфологічних сюжетів, у яких присутні змії, гірські козли, антропоморфні рогаті «господарі тваринного світу» тощо. Водночас, тоді ж в еламській і месопотамській міфології з'являються і спрощені зображення, де наявні такі компоненти, як світова гора, на вершині якої живуть боги, світове дерево, листя якого поїдає гірський козел – символ надлюдської міцності, з яким асоціювався й творець худоби Думузі (аккадський Таммуз), якого шанували й еламці [13, 10].

Вплив Месопотамії на релігійне життя Еламу дослідник простежив і на прикладі поховань. Він з'ясував, що еламські поховання здійснювалися в цинковках або у великих керамічних посудинах таких самих форм, як у Месопотамії. Ця різноманітність форм поховальних посудин спостерігається і після падіння III династії Ура у Дворіччі й Еламі – на території виявленого більш ніж три десятиліття тому храмово-поховального комплексу на Хафт-Тепі в Хузистані в «темний» донедавна період еламської історії (XV–XIV ст. до н. е.). Там знайдено поховання правителя Еламу й Аншану на ім'я

Темпті-Ахар, разом із яким були поховані його царедворці та слуги, аналогічно до колективного поховання придворних і слуг у гробниці шумерської цариці Ранньодинастичного періоду на ім'я Пу-Абі. Перехід від колективних релігійних ритуалів стародавніх шумерів до індивідуальної молитви, звернення до свого внутрішнього «я», що було втілено в життя семітомовними жителями Дворіччя в постшумерську епоху, проявився, на думку автора цієї статті, і в ритуалах еламців [13, 12].

Питання релігійного життя стародавнього населення держав Месопотамії відображено й у дисертації Хассана Хасан, присвяченій висвітленню принципів та закономірностей формування «культурного феномену» міста-держави Марі як цивілізації, що існувала на межі месопотамського й сирійського світів [12]. Релігійне життя населення Марі дослідник показав переважно через особливості храмової архітектури Марі, аналіз якої дає змогу з'ясувати тенденції розвитку та взаємодії сирійських і месопотамських традицій у будівельному мистецтві Давнього Сходу. У дисертації схарактеризовано храми Іштар, Дагана, Іштарат, Нінні-Заза та ін. Автор описує також жрецький квартал Марі. Х. Хасан з'ясував, що цей квартал примикав до палацу, що, на його думку, вказує на провідну роль жрецтва в державі Марі.

Релігійне життя населення Марі зазнавало і сирійських, і месопотамських культурних впливів. Приклади порівняльних досліджень храму Дагана, зіккурату, «Священної огорожі» в Марі з подібними спорудами в Сирії дають підставу переглянути тезу про однозначну належність Марі до месопотамського світу. Однак, як доводить автор, джерела, швидше, демонструють самотність і унікальність Марі, ніж перевагу сирійського та месопотамського впливів. Узагальнюючи, Х. Хасан стверджує, що Марі, будучи частиною і сирійського, і месопотамського світу, зберігала різьчу спроможність трансформувати загальні для всього Близького Сходу культурні та релігійні основи і пропонувати цілком оригінальні рішення.

Вплив релігійного фактору на покарання за злочини в старосхідних державах серед іншого аналізує у публікації Є. Велика [1]. Авторка зауважує, що в народів Стародавнього Сходу покарання мало за мету, крім іншого, очищення винного від злих духів і підготовку його душі до вознесіння на небо. Дослідниця вказує на релігійний характер покарань у найдавніших пам'ятках права – Законах Хаммурапі, Законах Ману, у законодавчих актах Стародавнього Єгипту й Китаю.

Серед видів злочинів Є. Велика виділяє релігійні злочини – злочини проти храмів, жерців, брахманів, богохульство, перехід в іншу віру, шаманство тощо. Основним покаранням за такі злочини в усіх старосхідних державах була смертна кара, рідше застосовувалося каліцтво та продаж у рабство.

Взаємозв'язок релігії та поняття справедливості в державах Стародавнього Сходу проаналізовано в дослідженні З. Добоша [2]. Правова культура Єгипту ґрунтувалася, за автором, на розумінні життєвого укладу як установленого богом світопорядку й на вірі в загробне життя. Правосуддя та справедливість уособлювала богиня Маат. А віра єгиптян у потойбічне життя була пов'язана із судом Осіріса, верховного божества Нового царства, який оцінював праведність поведінки людини на землі.

Уявлення про справедливість у давніх державах Месопотамії також зазнавало релігійного впливу. Автор зауважує, що вавилонський цар Хаммурапі, наголошуючи на справедливості своїх законів, акцентував увагу на своїй богообраності.

Правова думка Давнього Ірану спочатку ґрунтувалася на політеїстичних культурах, які згодом змінилися єдиним релігійним ученням – зороастризмом. Переважно всі індійські релігії, як наголошує З. Добуш, розвивалися в душі віри у «вічний моральний порядок», тобто в закон, який установлює впорядкованість та справедливість. Дія цього закону згідно з філософськими твердженнями, поширювалася на богів і все живе та неживе, що вони створили.

Історіографічний характер має публікація С. Капранова [3]. У роботі дослідник проаналізував наукову спадщину відомого релігієзнавця ХХ ст. Мірчи Еліаде. Автор, зокрема, зупинився на тих публікаціях М. Еліаде, які стосуються релігії Стародавнього Китаю. Він зазначив, що робіт, присвячених лише Китаю, за винятком кількох статей та есе, релігієзнавець не писав, однак у розвідках загального характеру неодноразово звертався до китайських міфів, релігійних вірувань і містичних практик стародавніх китайців.

У роботі С. Капранова описано узагальнену картину китайських релігій згідно з Еліаде на основі синтезу положень, які містять окремі дослідження релігієзнавця.

Висновки. Отже, аналіз доробку сучасної вітчизняної історіографії в галузі сходознавства засвідчує поступове зростання інтересу вітчизняних дослідників до історії Стародавнього Сходу. У роботах історики акцентують увагу переважно на питаннях релігійного характеру, аналізуючи особливості релігійних уявлень старосхідного населення, вплив релігії на різні сфери життя – політичну, економічну, соціальну, правову, культурну.

Із невеликої кількості досліджень лівова частка стосується релігійного життя Стародавнього Єгипту та Месопотамії. Окремі роботи мають історіографічний характер. Спільним же фактично для всіх проаналізованих праць є те, що наведені в них висновки, зроблені переважно на підставі аналізу досліджень зарубіжних істориків, що пояснюється передусім важкодоступністю першоджерел.

Список використаних джерел та літератури

1. Велика Є. С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу [Електронний ресурс] / Є. С. Велика. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal
2. Добош З. Ідея справедливості у правовій думці Стародавнього Сходу / З. Добош // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 9–15.
3. Капранов С. В. Релігії Китаю в працях М. Еліаде / С. В. Капранов // Східний Світ. – 2009. – № 2. – С. 92–102.
4. Пяничук О. Влияние магии на развитие индивидуализма в заупокойном культе Древнего Египта эпохи Среднего царства / Ольга Пяничук // Актуальні проблеми всесвітньої та вітчизняної історії : зб. наук. пр. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 13. – С. 23–29.
5. Романова О. О. Жрецтво в соціальній структурі Єгипту доби Давнього Царства : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О Романова. О. – К., 2000. – 20 с.
6. Романова Е. А. К проблеме личного благочестия древних египтян эпохи Первого переходного периода / Е. А. Романова // Східний Світ. – 2009. – № 2. – С. 113–118.
7. Романова О. О. Культ фараона в Стародавньому Єгипті / О. О. Романова // Укр. іст. журн. – 2000. – № 4. – С. 58–65.
8. Романова О. Культ місцевих святих та тексти літератури мудрості в Єгипті наприкінці Давнього царства та за Першого перехідного періоду / Олена Романова // Укр. істор. зб. – 2010. – Вип. 13. – С. 6–20.
9. Тарасенко М. С. Давньоєгипетські міфи про світобудову (за матеріалами 17-ї глави Книги Мертвих) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Тарасенко М. С. – К., 2004. – 20 с.
10. Тарасенко Н. А. Mdd: одна примечательная черта иконографии «демонического» существа в папирусной графике XXI династии / Н. А. Тарасенко // Східний Світ. – 2009. – № 3. – С. 96–102.
11. Тарасенко Н. А. Традиция иллюстрирования 42-й главы древнеегипетской Книги Мертвых в Новом Царстве (К типологии вензеток) / Н. А. Тарасенко // Східний Світ. – 2009. – № 2. – С. 119–132.
12. Хасан Хассан. Историко-культурный феномен Марі (за археологічними даними) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Хасан Хассан Хамдан. – К., 2000. – 18 с.
13. Храновський В. А. Етнічна історія стародавнього Еламу (V – середина I тис. до н. е.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Храновський В. А. – К., 2007. – 20 с.

Стаття надійшла до редколегії
19.09.2012 р.